

Алтаев Ж.А., Еркін Н.
**Араб халифаты дәуіріндегі
ислам өркениеті мен
философиясы**

Ислам өркениеті Құран Кәрім және Таухид негізіндегі идеология мен принциптердің бағытында араб, парсы және түрік мәдениеттерінің өзара бірігуі мен бірге даму нәтижесінде қалыптасқан ежелгі көне өркениеттердің бірі болып табылады. Мақалада Араб империясының құрылуы мен Рашудин, Умәйя, Аббас халифат кезең аралығындағы Ислам дінінің пайда болуы араб және басқа халықтарының философиясы мен идеологиясының жаңа бағытта қалыптасуы мен дамуына тигізген әсерлері, сонымен қатар империя құрамындағы барлық аймақтардың саяси, экономика, мәдениет пен өркениеттердің даму деңгейлерін сипаттап көрсетілген. Бұл мақалада Араб халифат дәуіріндегі атақты үш ислам философиялары қарастырылған. Олардың ішінде араб философиясының негізгі салушысы Әбу Жүсіп Әл-Кинди, әлемнің екінші ұстазы Әбу Насыр әл-Фараби және батыс елдерінде Авиценна атымен белгілі Ибн Сина. Аталған үш философ өздерінің ғылыми жетістіктері арқылы ислам философиясының қалыптасуына, шығыс пен батыс философиясының өзара байланыстыруға тікелей ықпал тигізді. Араб империясындағы Ислам өркениеті мен философияның қалыптасуы мен даму деңгейлері, сонымен қатар зерттеу бағыттары мен нәтижелері талданған.

Түйін сөздер: өркениет, мәдениет, философия, қоғам, ғылым, экономика, саяси тұрақтылық, ислам діні, таным теориясы, философиялық ұғым.

Altaev J.A., Yerkin N.
**Islam civilization and philosophy
in Arab caliphate period**

Islam civilization is one of the most ancient civilization that was formed by integration of arab, Persian and turk cultures on the basic of Quran Qarim and Tauhid ideology and principles. In article there shown Arab caliphate's foundation and impacts of of Islam religion during Rashudin, Umaia, Abbas caliphate on philosophy and ideology as well as described economic, political and social life level. In this work there considered three famous philosophers of Arab caliphate's time. Among them, there is a founder of Arab philosophy Abu Jusyp Al-Kindi, the second mentor of the world Abu Nasr Al-Farabi and Ibn Cina, which is mostly famous by name of Avicenna in western countries. Previously mentioned three philosophers by their scientific achievements influenced to build Islam philosophy and to connect east and west philosophy. There analyzed Islam civilization and philosophy in Arab kingdom, its development levels, research directions and results.

Key words: Civilization culture, philosophy, society, science, economic, political stability, Islam religion, cognition theory, philosophy notion.

Алтаев Ж.А., Еркін Н.
**Исламская цивилизация
и философия эпохи
арабского халифата**

Исламская цивилизация – одна из древних цивилизаций, основанная на принципах идеологии Корана и единобожия, а так же в слияния арабских, персидских и турецких культур. В статье описано возникновение арабской империи, влияние исламской религии, возникшей в период Раушидин, Умайя, Аббас, на формирование и развитие новых направлений философии и идеологии в арабских и других странах. А так же описан уровень развития политики, экономики, культуры и цивилизации во всех регионах империи. В этой работе рассматриваются три известных исламских философа эпохи арабского халифата. Среди них основатель арабской философии Абу Жусип Аль-Кинди, второй в мире учитель Абу Наср аль-Фараби, и Ибн Сина, известный как Авиценна в западных странах. Выше указанные три философа через свои научные достижения оказали непосредственное влияния на формирование исламской философии и установление связи между восточной и западной философией. Анализируется уровень развития и формирования исламской цивилизации и философии, а также направления исследований.

Ключевые слова: цивилизация, культура, философия, общество, наука, экономика, политическая устойчивость, исламская религия, теория познания, философское понятие.

АРАБ ХАЛИФАТЫ ДӘУІРІНДЕГІ ИСЛАМ ӨРКЕНИЕТІ МЕН ФИЛОСОФИЯСЫ

Араб халифат мемлекеті (Араб империясы) орта ғасырдағы Араб түбегіндегі жергілікті араб тайпаларының бірігуі мен сыртқа қарай жүргізген сәтті жорықтардың нәтижесінде құрылған Ислам империясы болып табылады.

VII ғасырдың бастапқы кезең аралығында арабтар қасиетті соғыстың (жиһад) ту астында сыртқа қарай үлкен жорықтар ұйымдастырып, оның нәтижесі ретінде қысқа мерзім аралығында Парсы империясын жаулап алып, Шығыс Рим империясына үлкен соққы беріп, сонымен қатар Азия, Еуропа және Африка құрлықтарында біртұтас Араб халифат мемлекетін құрды.

Сол уақытта Араб түбегі ежелгі қоғамның соңғы кезең аралығындағы таптық қоғамға көшу барысындағы өтпелі кезеңде ұрық тайпалар ішіндегі бай мен кедейшіліктің жылдам бөлінуі, тайпалар арасында шектеулі су ресурстары мен қоныстар және өмір сүруге қажетті территорияларды таласу үшін жүргізілген ұзақ мерзімді үздіксіз тонаушылық пен ұзаққа созылған ұрыстардың жүргізу нәтижесінде қоғамда тұрақсыздық орнатылды. Сонымен қатар сыртқы шапқыншылықтың әсерінен, әсіресе Эфиопия мен Парсының жүргізілген шапқыншылықтары Араб түбегіндегі болып жатқан күрделі дағдарысты одан әрі қиындатты. VI – VII ғасырлар аралығындағы Араб түбегінде әртүрлі қоғамдық және әлеуметтік күрделі қайшылықтардың күрт арттыруынан үлкен бір маңызды әлеуметтік өзгерістер пайда бола бастады. Осындай қиын жағдайда Ислам діні пайда болды және оның негізгі салушысы Мұхаммед пайғамбар болып табылады [1; 147 б.].

Араб империясының құрылуы.

Тар мағынадағы араб халқы деген қазіргі Арабия түбегіндегі шөл және шөлейт аймақтарында өмір сүретін көшпенді халықтар. Иудаизмнің Қасиетті кітап пен Исламның Құран Кәрімдегі жазбаларға сүйенсек еврейлер мен арабтардың арасында тікелей қандастық байланыстары бар, сонымен қатар екі халықтың тілдері де бір Семит тілінен (Семит тілдес) тараған. Олардың бәрі бұрын Арабия түбегінде отбасылық әулетті қоғамдық бірлігі ретінде негізделіп қалыптасқан көшпенді тайпалар болып табылады.

VI ғасырдың ортасынан бастап Египеттегі тұрақсыздықтар және Шығыс Рим империясы мен Парсының Сасани патшалы-

ғының арасындағы үздіксіз соғыстардың әсерлерінен саудагерлер үшін бұрынғы Парсы шығанағы – Қызыл теңіз – Ніл сауда жолдарынан өту қиынға соғып, күн сайын қауіп деңгейі жоғарылап, ең соңында тиімсіз болды. Сол себептен саудагерлер қауіпсіз және тиімді жаңа жол іздеу мақсатында Арабия түбегін таңдады. Арабия түбегі сауда жолының ортасында орналасқан, оның шығысы Парсы шығанағымен, батысы Қызыл теңізбен, солтүстігі Сириямен, оңтүстігі Еменмен шектесетін маңызды транспорттық орын болып табылады. Сондықтан да осы ерекшеліктерді пайдалана отырып Мекке қаласы сауда орталықтарының біріне айналып гүлдене бастады [2; 22 б.].

Мұсылман ғалымдардың айтуы бойынша Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) Алланың әмірімен 610 жылдан бастап Мекке қаласында Ислам дінін тарата бастады. Дінді насихаттау мен тарату біртіндеп ашық жариялана бастағанда Ислам діні ең алғашқыда кедей халықтар арасында кеңінен тараған, кейін белгілі бір топ ауқатты ақсүйек әулеттердің мүшелері де қабылдады, олардың жаңа дінді қабылдау әрекеті Меккедегі жергілікті Умәйя әулетінен негізделіп құрылған басқарушы биліктің назарларын аударды. Өздерінің жеке саяси мүдделерін қорғау мақсатында Умәйя әулетінің ақсүйектері Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с.) қастандықтар жасауды ұйымдастыра бастайды. 622 жылы Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) амалсыздан қудалауға ұшырап Иасриб қаласына көшіп барады. Иасриб қаласы пайғамбардың көшіп келуінен кейін қала атауын Мединәт ән – нәби, яғни Медине деп аталды (пайғамбардың қаласы деген мағынада).

Медине қаласына көшіп келгеннен кейін Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) жергілікті тайпалар арасындағы түрлі қақтығыстар мен дауларды сәтті шешіп, жергілікті халық арасында жоғары беделге ие болды. Одан кейін Меккеден келген мұһаджирлер (Алла ризалығы үшін Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) соңынан Мединеге қоныс аударушылар) мен ансарларды (Мұхаммед пайғамбарды (с.ғ.с.) қолдап Меккеден Мединеге көшіп барған мұсылмандарға жәрдем берген аус және хазраж тайпалары) негізгі күш ретінде біріктіру арқылы исламдық қауымдастығын (Умма) құрды, сонымен қатар ислам қағидаттарына жарғы шығару арқылы ішкі және сыртқы мәселелерді шешуден сүйенетін заңдылық ретінде.

Мұсылмандар жаңадан дүниеге келген билікті қорғау мен Меккеден туындаған қауіптерден сақтану үшін Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) Алланың әмірімен Умма қауымдастығын басқара отырып, өзін-өзі қорғау мақсатында соғыс жүр-

гізу арқылы тойтарыс беру қажет деп санайды. 624 жылы мұсылмандар Меккенің Умәйя әулетінің бір қарулы сауда керуенге шабуыл жасап ең соңында шабуыл Бадр шайқасына айналып мұсылмандар аз адамдармен үлкен жеңіске жетеді. Бадр шайқас нәтижесі Умәйя әулетінің рухына ауыр соққы болды, ал мұсылмандар оны Алланың қолдауының нәтижесі деп түсінеді, ең маңыздысы бұл Медине қаласындағы Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с.) сенімсіздік пен күдікті көзқарастағы халықтардың күдіктерін жойып ислам дінінің ықпалын күшейтті. Осыдан кейінгі бірнеше жыл аралығында Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) екі рет Мекке әскерлерімен соқтығысты. 627 жылы Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) қорғаныс әдісін сәтті қолданып Меккеден Медине қаласын қоршауға алған он мыңға жуық жауларға үлкен тойтарыс беріп, жеңіске жетіп жаңа қалыптасқан билікке туындаған соңғы қауіпті жойды. Осыдан кейін мұсылман әскерлері күн сайын күшейіп, әрбір шайқастарда жеңістерге жетіп немесе сахабалар арқылы ислам дінін насихаттап көрші тайпаларды біріктіріп, ислам дінінің ықпалын арттыру арқылы Медине қаласында құрылған жаңа ислам мемлекетін Арабия түбегіндегі ең мықты саяси, діни және әскери күшке айналдырды.

630 жылдың басында Арабия түбегіндегі ислам дінінің күші нығайғаннан кейін Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) мұсылман әскерлерімен Мекке қаласына аттанады, қалаға жеткен соң екі жақ Худайбия бейбітшілік келісімін жасап қан төгілусіз Мекке қаласын жаулап алды, ал қала тұрғындары өз еркімен ислам дінін қабылдады, ақсүйектер болса ислам дінін қабылдаумен бірге өздерінің қаладағы ерекше құқықтары мен беделдерін сақтап қалды. Содан кейін Арабия түбегіндегі барлық тайпалар біртіндеп Мединеге елші жіберу арқылы Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) Алланың елшісі екендігін мойындады, кейбір берілмеген, қарсылық көрсеткен тайпаларды мұсылмандар әскери күшпен бағындырды. Сөйтіп, Арабия түбегіндегі барлық тайпа тұрғындары ислам дінінің ту астында бірігіп бірыңғай біртұтас Араб мұсылман мемлекетін құрды [2; 52 б.].

Араб империясының құрылуы Араб түбегіндегі барлық көшпенді араб тайпалардың басын біріктіру арқылы аймақтың саяси бірлігін сақтап, сонымен қатар одан ары нығайтып мемлекеттің экономикасы мен мәдениет және өркениеттерін дамуына мүмкіндік берді. Ислам дінінің пайда болуы араб халқының философиясы мен идеологиясының жаңа бағытта қалыптасуы мен дамуына тікелей себепші болды.

Рашидун халифат кезеңі (632 – 661 жж.)

632 жылы сегізінші маусымда Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) Медине қаласында қайтыс болды. Пайғамбар тірі кезінде мұрагер бекітпегендіктен кейбір жаңадан бағынған тайпалардың шейхтері өздерінің Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с.) деген мойсинушылығы оның қайтыс болуымен бірге аяқтау қажет деп санады. Сол себептен әр тайпа алым-салық төлеуден бас тартып өз беттерімен кетті. Бұл жазатайым жағдай ислам тарихында Иртидад (дінді сату немесе сатқындық жасау) деп атайды. Сонымен қатар осыдан кейінгі күндерде бірқатар сатқындықты тұншықтыру соғыстары жүргізілді. Мұсылмандардың ынтымақтастығы мен бірлігін сақтап қалу үшін әрбір фракцияның ақылдасу нәтижесінде Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) жақын досы Әбу Бәкірді мұсылмандардың жаңа қолбасшысы етіп тағайындады және де оған халифат деген атақ берді (халифат расул Аллах – Алланың елшісінің ізбасары). Әбу Бәкірдің басшылығымен сатқындық жасаған тайпалар қайтадан дін сенушілердің қатарына оралып, Арабия түбегі қайтадан біртұтас қалпына оралды. Сонымен қатар арабтар ең алғашқы сыртқы жорықтарын бастады (Шығыс Рим империясы мен Парсы Сасани патшалығымен) [3; 2 б.].

634 жылы екі ірі империя арасында ұзақ уақыт бойы жүргізілген соғыс қос империяның мемлекеттік күш қуатын күрт азайтты, халықтар соғыстың зардабын шегіп соғыстан жалығып жатқан кезде Омар (634 – 644 жж.) екінші халифат болып тағайындалды, оған Алланың елшісінің ізбасарының ізбасары деген атақ берді. Сонымен қатар мұсылман әскерінің қолбасшысы ретінде ол әскери басшыларға Сирия жеріне басып кіруге бұйрық береді. Бәдәуиден негізделіп құрылған мұсылман әскері Сирияға басып кіріп, Шығыс Рим империясының армиясын ұтып, 636 жылы Дамаск қаласын жаулап алды. Екі жылдан кейін мұсылман армиясы Иерусалим аймағына аттанып, кейін батыс пен шығыс болып екі бағытқа бөлініп соғысты жалғастырады. Шығыс майданда мұсылман армиясы парсылардың қорғаныстарын үзіліссіз бұзып Ирак пен Иранның көптеген аймақтарын жаулап алды, ал батыс майданда мұсылман армиясы Шығыс Рим империясының жергілікті армияларын жеңіп Палестина мен Мысырды бағындырды [3; 119 б.].

Омар қастандыққа ұшырап оның орнына Осман үшінші халифат ретінде таққа тағайындалғаннан кейінгі аралықта империяның кеңейту соғыстары үзілмеді. Шығыс майданда араб армиясы мүмкіндіктерді толық пайдаланып

Сасани әскерлерімен болған соғыстарда толық жеңістерге жетіп Хорасан жеріне басып кіреді. 651 жылы Сасани патшалығы арабтардың жойқын соққыларына шыдамай құлдырады. Сөйтіп, Араб халифатының территориясы Хорасан, Армения мен Әзірбайжан және т.б. аймақтарына дейін кеңейтілді. Батыс майдандағы араб әскерлері солтүстік африкадағы жорықтары сәтті жалғасып Ливияның Киренаика жеріне дейін жетті [3; 143 б.].

Империяның сыртқы кеңейту соғыстары сәтті жүріп жатқан кезінде империяның ішінде бөліністер мен қақтығыстар пайда болды. Әли ибн Әбу Талиб басшылық еткен бір топ нахим әулетінен шыққан Әлинің жақтаушылары Умәйя әулетінен шыққан Османның халифаттық білігінің заңдылығына күмән білдіріп, сонымен қатар шиит ағымын құрып Османды қолдайтын сүнниттерге қарсы шықты. Мұсылмандардың тарихтағы алғашқы ішкі бөлінуі осымен басталды. 656 жылы Осман қастандыққа ұшырап оның орнына Али халифат болып тағайындалды. Бірақ, бұл кезде Сирия әкімі Мұғауия басшылық еткен Умәйя әулеті Әлидің билігін мойындамай неше рет соқтығысты. Соқтығыстар жалғасқанымен ешбір нәтиже болмады. Ұзақ өтпей шииттердің ішінде бөліністер пайда болып, бір топ Әлиге риза болмаған радикалды мұсылмандар өздерінің әскери-демократиялық ағымын құрды (яғни харижилік ағым). 661 жылы бұл ағымның кісі өлтірушісі Әлиді қастандықпен өлтіреді, сөйтіп Араб халифатындағы теократиялық-республикалық кезеңі (рашидун кезеңі) аяқталды [2; 192 б.].

Ең алғашқы төрт халифаттың бәрі мұсылман қауымдастығының келісу мен сайлау арқылы тағайындалды, тарихта бұл төрт халифат басқарған кезең аралықты теократиялық-республикалық кезең немесе төрт үлкен халифат кезеңі деп атайды. Арабтық тарихшылардың көбі теократиялық-республикалық кезеңдегі төрт халифатты рашидун (ортодоксия) деп атайды. Бұл кезең аралығында империяның территориясы тез жылдамдықпен кеңейтіліп Араб империясының іргетасын қалады.

Осы кезең аралығында әрбір халифат Шығыс Рим империясы мен Парсы Сасани империясының арасындағы соғыстардан туындаған мүмкіндіктерді тиімді пайдаланды. Сол кезіндегі араб қоғамы үшін ислам діні олардың тайпаларына шексіз бірлік пен күш беріп, сонымен қатар өздерінің ерекше шөл мен шөлейт аймақтарындағы қолданатын соғыс тәжірибелерін (әсіресе шөлейт кемесі деген атаққа ие түйені пайдалану)

пайдаланып, қасиетті соғыс жиһадтың атынан үлкен көлемдегі қарулы кеңейту соғыстарын жүргізіп шексіз зор жетістіктерге қол жеткізе алды [3; 151 б.].

Осы жетістіктер мен бірқатар жеңістердің нәтижесі ретінде араб халқы алғашқы рет өзінің ежелгі мекендеген территориясынан шығып көшпенді өмірден біртіндеп отырықшы өмірге ауысты. Оның дәлелі ретінде Ирак жеріндегі жаңа салынған Куфа мен Басра қалаларының қалыптасуы мен кейінгі кезең аралығындағы империяның экономикалық және саяси маңыздылығын, сонымен қатар қалалардағы өркениеттің даму деңгейінен білуге болады. Сонымен қатар Ирак, Сирия, Мысыр, Палестина жерлеріндегі ірі қала өркениеттері, нақты айтқанда басқа өркениеттері осы кезең аралығында Араб империясының ішінде өзара байланысып, өзара бірігіп дамыды.

Умәйя халифат кезеңі (661 – 750 жж.)

661 жылы Умәйя әулетінің Сириядағы әкімі Мұғауия халифат болып тағайындалды. Дамаск қаласы империяның жаңа орталығы ретінде бекітіліп Умәйя халифаты құрылды. Мұғауия таққа шыққан соң халифаттың тағайындау жүйесін мұсылман қауымдастығының сайлау жүйесінен тікелей тақ мұрагерлік жүйесіне ауыстырды, сөйтіп, халифат империяның шынайы монархға айналды. Осы кезең аралығында араб қоғамы жоғары деңгейдегі гүлдену кезеңіне кіре бастады. Араб тілі империяның ресми тілі болып бекітілді, үкіметтік құжаттар соған байланысты міндетті түрде араб тілімен жазуға тиіс болды. Сонымен қатар бұл мұсылман қоғамында көптеген пікірталас пен даулар туғызды, себебі бір топ ғалымдардың пікірлері бойынша, бұл шараның зияны пайдасымен салыстырғанда көп болды [3; 225 б.].

Умәйя патшалығының басқару аралығында арабтардың әскери кеңейту қадамдары екінші биік шыңға жетті. VIII ғасырдың басында Умәйя патшалығының саяси билігі нығайған соң арабтар сыртқа қарай үлкен жорықтарын қайтадан жалғастырады. Шығыста араб әскерлері орталық азияға басып кіріп Кабул, Бұхара, Самарқан, Хорезм және Памир аймақтарын бағындырып Қытайдың Тан империясымен шекаралас елге айналды. Басқа бір шығыстағы араб армиясы оңтүстікке қарай шабуылдап Үндістан түбегінің солтүстігіндегі Синд аймақтарын жаулап алды. Солтүстікте Умәйя халифаты үш рет Шығыс Рим империясының орталығы Константинополь қаласын қоршауға алған. Батыстағы жорықтар ең қатты жүргізілді деп айтуға болады, себебі араб армиясы солтүстік африка жерінде Ту-

нистен бастап Алжир мен Марокконың Мағриб аралықтағы барлық аймақтарды бағындырды. Сонымен қатар солтүстік африкадағы жаңадан ислам дінін қабылдаған жергілікті берберлерден негізделіп құрылған жаңа араб армиясы 711 жылы Гибралтар бұғазынан өтіп Еуропаның Пиреней түбегіне басып кіріп жергілікті Батыс Гот патшалығын тас-талқан етеді. Батыс Гот мемлекеті жойылған соң арабтар Пиреней тауларынан өтіп, батыс Еуропадағы Франк патшалығына шабуыл жасайды. 732 жылы араб әскерлері Тур түбегіндегі Пуатье шайқасында Франк әскерлерінен жеңіліске ұшырап, Еуропадағы жорықтарының амалсыздан осы жерде нүктесін қойды. Бірақ, арабтар Италия түбегі мен Францияның жер орта теңіз жағалауларын біртіндеп жаулап алды. VIII ғасырдың ортасында Араб империясы Атлант мұхиттан бастап шығыстағы Үнді өзеніне дейінгі Азия, Африка мен Еуропа жерлерін қамтитын ірі әскери империяға айналды. Империяның жер көлемі 1340 мың шаршы шақырымға, ал халық саны 34 миллионға жетті [3; 293 б.].

Умәйя әулетінің аксүйектерінен құрылған араб басқарушыларының бағындырған аймақтарға жүргізілген қатаң және қатал саясаттарының әсерлерінен жергілікті бағынышты халықтардың ызасын тудырды, сонымен қатар сүннит, шиит және т.б. діни ағымдардың арасындағы қақтығыстар күшейіп кетті және де қоғамдағы әрбір тап пен ұлттар арасындағы қарама-қайшылықтар өзара бірігіп, империяның болашақтағы тұрақтылығына қауіп туғызды.

Империя шииттердің көтерілістерін толықтай тұншықтыра алмай жатқан кезінде өздерін пайғамбардың көкесі Аббастың ұрпағымыз деген аббасиддер пайда болып, билікке араласып, таласа бастады. 720 жылдан бастап империя аймағындағы әртүрлі қарсы күштерді біртіндеп біріктіре бастады [3; 311 б.].

Кейінгі Аббас халифатымен салыстырғанда Умәйя халифаты таза араб өркениетінің дамыған кезең аралығы деп атаған дұрыс. Себебі, бұл кезең аралықта биліктегі барлық ақ сүйектер мен әскери басшылар, беделді саудагерлер мен дін басшыларының көбі таза арабтар болғандықтан араб мәдениеті мен өркениеті ерекше жоғары деңгейде қоғамда орын алып, тез жылдамдықпен дамыды.

Аббас халифаты (750 – 1258 жж.)

747 жылы Аббастың ұрпағы Әбу Аббас парсылық әскер басшы Әбу Муслимнің Хорасандағы әскери күшімен және де шиит мұсылмандарын біріктіріп, 750 жылы Умәйя халифат билігін аударып Аббас халифат мемле-

кетін құрды. Аббас халифаты құрылған алғашқы жылдарында жаңа билік ел, территория ішіндегі бұрынғы ескі билік кезіндегі Умәйя әулет мөлшерлерін аяусыз қырған, сонымен қатар Хорасандағы көтерілістерді тұншықтырып Әбу Муслимді өлтірді [3; 329 б.].

Мансур халифат билік жүргізген кезең аралығында Ирак мемлекеттің орталығына айналып Тигр өзеннің бойында жаңа империяның орталығы Бағдат қаласы бой көтеріліп, 762 жылы ресми түрде орталық болып бекітілді. Бағдат қаласының архитектурасы керемет ғажап болғаны соншалықты, сонымен қатар халықтың көптігінен, сауда өнеркәсібінің жоғары дамығандығын сол замандағы Қытайдың Чанъань мен Шығыс Рим империясының Константинополь қалалары секілді әлемдегі ең ірі халықаралық деңгейдегі орталықтардың бірі болып табылды. Аббас халифаты құрылған алғашқы 100 жылдықта, әсіресе Харун ар-Рашид пен Мамун халифат тұсында империяның ең мықты және гүлденген кезеңі болып табылады [3; 330 б.].

VIII-IX ғасыр аралығында империяның саяси құрылымы тұрақты, өндіріс қуаты және экономикасы мен саудасы қарқынды дамыған кезең. Сонымен қатар империяның ғылымы мен мәдени жетістіктері өте көп, батыс пен шығыс мәдениеттерін өзара байланыстыруға тікелей ықпал тигізді. IX ғасырда империяның жер көлемі 12600 мың шаршы шақырым болса, халық саны 28,6 млн-ға жетті.

Құнарлы қос өзен аймақтары империя үшін мол өнімдермен қамтамасыз етті. Негізгі өндірілетін дәнді дақылдары бидай, арпа, күріш, құрма мен зәйтүн болып табылады. Аббас халифат тұсында егістіктің жер көлемі мен өндіріс көлемі суландыру жобаларының сәтті жүзеге асуымен байланысты айтарлықтай артты. Сонымен қатар империяның әр аймақтарын қажетті минералдық ресурстармен қамтамасыз етті, оған Нубияның алтын, Гиндукушем тау жотасының күміс, Исфаханның мыс, Орта азия мен Сицилия аралының темір және империя территория ішіндегі мол асыл тастар кіреді. Ал қол өнеркәсібі болса әр аймақ зығыр мата, мақта, кілем, қыш құмыралар мен басқа өнімдер өндіріп (кейде жібек) жергілікті аймақтың тұтыну деңгейі мен экспорт көлемін арттырды. 751 жылы арабтар Талас шайқасында тұтқынға түскен қытай шеберлерінен қағаз өндіруді үйреніп алды.

Сыртқы сауда Араб империясының экономикалық тірегі болып табылады. Орталық Бағдат қаласы тек империяның саяси орталығы ғана емес, сонымен қатар сауда орталығы бо-

лып табылады. Бағдаттан басқа империя территориясындағы маңызды сауда орталықтарына Басра, Антиохия, Каир, Дамаск, Александрия, Кайруан, Самарқанд, Нишапур, Герат, Бұқара, Кордова және т.б. қалалардың барлығы жатады, бұл қалалар батыс пен шығысты жалғайтын негізгі делдалдық сауда орталықтары болып табылады [3; 332 б.].

Аңыз бойынша Мұхаммед пайғамбар (ғ.с.) былай айтқан: «саудагерлер деген әлемнің жаратушысы Алланың жер бетіндегі ең адал құлы болып табылады». Сонымен қатар қиямет күнде адал мұсылман саудагерлері Алланың тағысының көлеңкесінде қайта тіріледі. Империяның қалыптасуымен байланысты саудамен айналысатын ақсүйектер басқарушы таптың негізгі құрамына айналады. Мәдениет пен дәстүр, географиялық орын, саудагердің қоғамдық орны мен коммерциялық пайда империяның сауда өнеркәсіп деңгейін батыс еуропамен салыстырғанда әлдеқайда жоғары озған.

Орта ғасырлық шығыста VIII-IX ғасырларда батыс еуропаның мәдениеттік даму деңгейі төмен дәрежеде қалып қойған кезде араб тілді философия, араб мәдениеті кең өркен жайды. Бұл арабтардың ұлттық сана-сезімінің оянуы, мәдениеті кең өркен жаюы, жалпы VII ғасырда Арабияда жаңа ислам дінінің пайда болуымен де тікелей байланысты болды. Олар VII ғасырдың екінші жартысында ислам туының астында үлкен бір орталыққа айналды. Араб халифаты VIII ғасырдың бірінші жартысында тіпті бұрынғы Рим империясынан да асып түсті. Оның құрамына Арабиядан басқа Иран, Армения, Индияның солтүстік-батысы, Сирия, Египет, Палестина, бүкіл солтүстік Африка жағалауы және Пиреней түбегі кірді. Атлантикадан Қытайға дейінгі сауда жалпы арабтардың қолында болды, араб тілі Гибралтардан Инд өзеніне дейінгі жерде ортақ тілге айналды. Араб халифатының қол өнері, шаруашылығы, атап айтқанда суармалы жерді пайдалану мәдениеті мен техникасы, саудасы мен өндірісі еуропаға қарағанда анағұрлым жоғары дәрежеде еді. Осы себептердің бәрі жиналып келіп, орта ғасырлық ғылым мен философияның күрт дамып өркен жаюына игі ықпал жасады.

Араб мәдениеті араб халифаты сияқты көпұлтты болды. Оның көркеюіне, дамуына арабтармен бірге түріктер де, берберлер де, парсылар мен египеттіктер де атсалысты. Екінші жағынан, араб тілінің негізінде ежелгі шығыс мәдениеті мен антикалық мәдениет ұштастырылып дамытылды, өзіндік дәстүрлі жалғасын тапты [4; 74 б.].

Араб тілі ұзақ уақыттар бойы орасан ислам мәдениеті кеңістігінде дін мен философияның тілі болды, яғни орта ғасырларда Батыс Еуропада латын тілі секілді орынға ие болды. Мұның барлығы еуропалық зерттеушілерге ислам мәдениетін кең халифат территориясында да дамыған мәдениеті мен философиясын «арабтық» деп атауға сылтау берді. Дегенмен, философия тарихшысы ибн Са'ид (қайт. 1070) өзінің «Ұлт категориялары» («Табакат әл-у'мам») трактатында атап өткендей, тек бірнеше адам ғана «араб философы» ретінде атайтын көптеген ориенталисттердің ішінде, шын мәнінде, арабтар да болды: «... Көне арабтардың «философия» ғылымына қатыстысын айтатын болсақ, онда Алла оларға бұл жөнінде ешқандай енші бермеді және ондай мүмкіндігі барды да жаратпады. Таза қанды арабтардың ішінен мен екеуін ғана білемін: әл-Кинди... және Әбу Хасана әл-Хамадани». Тарихшы әрі қарай жалғастырады, «...Ислам тарихының бастауында арабтар өздерінің тілдері мен ислам дінінің мазмұнындағы пікірлерді зерттеуден басқа ешнәрсеге де қызығушылық танытпады. Бұл тұрғыдан тек медицинаны ғана алуымызға болады». Бұған бірнеше себептер болған: арабтардың көшпелі өмір-салты, ыстық климат, рухани субстанцияны емес, сыртқы, материалды әлемді мұқалап қабылдау мен түрлі түсті түсіну сынды араб ойлауының тұрмыстық сипаттамалары, т.б. жатады. Сонымен қатар арабтардан ислам дінін қабылдаған өзге халықтар, өздерінің терең мәдениеттері мен философиялық дәстүрлеріне иелік ете отырып, дүниежүзі философиялық ойлау маржанын керемет Шығыс пен Батыс, сенім мен парасат, эмоция мен ғылым логикалық ойлау синтезімен көмкерді және ислам мәдениетінің бір тармағы ретінде араб-мұсылман философиясының X–XI ғасырда гүлденуіне септік етті, өйткені ол үшін бұл дәуірді жетістіктерді керемет игерген өзге мәдениеттер жетті [5; 61 б.].

Осыған орай Бағдат қаласы үлкен мәдениет, рухани орталыққа айналды. Мұнда Платонның, Аристотельдің шығармалары араб тіліне аударылып, басылып, мұсылман әлеміне кеңінен танымал болды. Ал X ғасырда екінші орталық Пиреней түбегіндегі Кордова қаласына ойыса бастап, XVI ғасырда мәдени даму өзінің шарықтау биігіне көтеріліп, шегіне жетті. Аристотелизм ағымының ықпалы философия саласында өте күшті болды. Сөйтіп, мұсылман перипатизмінің негізі қаланды. Ол негізінен екі бағытқа бөлінген еді. Біріншісі, әл-Кинди, әл-Фараби және ибн-Синаның атымен байланыс-

ты шығыстық аристотелизм. Екіншісі, ибн Туфейл және ибн Рушдтың атымен байланысты испан аристотелизмі. Алғашқы кезде арабтар Аристотель философиясының неоплатониктер бұрмаланған нұсқасымен танысқан-ды. Кейіннен, Аристотельдің түпнұсқа еңбектері араб тіліне тікелей аударылып, зерттеу объектісіне айналған кезде ғана ол бұрмалаушылықтардың ықпалы жойылды. Сөйтіп, араб мұсылман әлемі Платон және Аристотель еңбектерімен тікелей танысуға мүмкіндік алды.

Мұсылмандық шығыс перипатетизмнің алғашқы бастаушы өкілдерінің бірі аристотелизм іліміне алғаш жол ашқан ғұлама философ әл-Кинди «араб философы» деген құрметті атаққа ие болды. Ол өзінің трактаттарында табиғат құбылыстарын детерменистік тұрғыдан түсіндіруге баса назар аударды. Ол жан-жақты терең білімді, геометрия, астрономия, оптика, медицина, музыка ғылымдарымен шұғылданған ойшыл адам. Философиялық шығармалары логика мен таным теориясына байланысты жазылған. Әл-Киндинің философия және жаратылыстану ғылымдары саласындағы көптеген жаңа тұжырымдары мен қағидалары келешек ғылым үшін де жетекшілік рөл атқарды. Атап айтқанда, оның септілік байланысы, танымның үш сатысы туралы ілімі араб философиясы үшін сараптаудың үлгісі есепті болды. Әл-Киндидің пайымдауынша танымның бірінші сатысына – логика мен математика, екінші сатысына – жаратылыстану ғылымдары, үшінші сатысына – философияны жатқызады.

Шығыс перипатетизмнің тарихында ақыл-ойдың төрт түрін атап көрсеткен концепциясы үлкен рөл атқарады. Оларды – мәңгі әрекетшіл «белсенді ақыл-ой», «бейжай, енжар ақыл-ой», «жол-жөнекей қосылған ақыл-ой», «жарияшыл ақыл-ой» деп сұрыптайды. Ал, Аристотельдің он категориясының орнына әл-Кинди бес категорияны рухани түпнегіз етіп алуды ұсынады. Олар – материя, форма, қозғалыс, кеңістік және уақыт [4; 75 б.].

Философ басқа араб тілді перипатетиктерден ерекшеленіп, ол үнемі әдеби стильді, мәнерлі сөйлемдерді, метафоралық салыстыруларды қолданды. Осыларды қолдану оның стилін Құранның құдіретті сөздер стиліне жақындатады деп санаған және уақыт өте келе замандастарының арасында оның еңбектері үлкен танымалдылыққа қол жеткізді. Көрнекті әдеби талант оған алғаш рет жаңа платонизмнің философиялық терминдерінің басым бөлігін араб тіліне аударуына зор көмегін тигізді. Яғни

оған дейін «Калам» ғылымы «Органонда» көрсетілген логикалық дәлелдердің әдістерін ғана қолданса, «'акида» қағидаларының дұрыстығын дәлелдей келе, әл-Кинди ислам мәдениетінің сферасына барлық жаңаплатондық философияны игеріп алуға тырысты. Метафизикалық Жоғары Ақиқатқа көз жеткізу үшін адамның шынайы ізденісі, оны тауып, адамның жеке немесе қоғамдық құндылықтарының бөлшегіне айналдыруға талпынуы, ол осының барлығы философия екендігін көрсетуге тырысты [5; 77 б.].

Өзінің ғылыми ізденістерін әл-Кинди астрологиямен болашақты болжау ісімен ұштастыруға талпынған. Оның бұл әрекеті исламның кейбір жақтаушыларына ұнамай, олар әл-Киндидің біраз кітаптарын өртеп жіберген болатын. Сондықтан да оның біраз шығармалары біздерге жете қойған жоқ. Әсіресе оларды қатты ашуландырып, өшіктірген нәрсе әл-Киндидің Құранға сенімсіздікпен қараған кейбір ойлары болды.

Қорыта айтар болсақ әл-Кинди ілімінің араб тілді мұсылмандық шығыс философиясының шығыстық перипатетизм ағымының араб мұсылман әлеміне кеңінен өркен жаюына өзінің тиісті үлесін қосты деп айта аламыз. Одан арғы шығыс перипатетизмнің дамуы әл-Фараби және Ибн Сина есімдерімен тікелей байланысты болды [5; 78 б.].

Әл-Фараби ұлы тұлғалардың бірі, ислам дүниесінің ең ірі, атағы әлемге жайылған ғұлама философы, аристотельден кейінгі «екінші ұстаз» атанған Әбу насыр әл-Фараби қазақ жерінде, 870 жылы Сыр бойындағы Арыс өзенінің Сырға барып құятын жеріндегі Фараб қаласында дүниеге келді [4; 76 б.].

Әл-Фарабидің Аристотельдің, Платонның, ерте дүниедегі Грецияның басқа да философтарының шығармаларымен түпнұсқасынан танысқаны жөнінде деректер бар. Білімге, ізденуге деген құштарлықтың жетелеуімен ол жас шағында, дүниедегі құбылыс біткеннің бәрі кісіге сірә ғажап, әрі таңсық көрінетін кезде саяхат жасап, сол замандағы мәдени әлемнің көптеген орталықтары: Хорасанда, Бағдадта, Дамаскіде, Алеппода, Каирда болған. Өз өмірінің көп жылдарын ол араб халифатының саяси және мәдени орталығы болған Бағдадта өткізді. Мұнда ол өз білімін әбден тиянақты меңгеріп, толықтырады. Көрнекті ғалымдармен байланыс жасай отырып өзінің білімдарлығы, ақылының алғырлығы және асқан байсалдылығы арқасында көп ұзамай олардың арасында үлкен абырой-беделге ие болады. Кейін әл-Фараби өмірін Александрия-

лық ғалымдар, яғни бір кезде Александриядан ығыстырылған несторианшыл христиандар тұратын Дамаскіде өткізеді. Мұнда ол солтүстік Сирияның жетекшісі, саяси қайраткері Сейд Ад-дуаль Хамданиге аса қадірлі болды. Біздің заманға әл-Фарабидің тек негізгі шығармалары ғана келіп жетті. Ол шығармалар ежелден бері-ақ жұртшылыққа танымал болып, философиялық және ғылыми ойдың одан кейінгі дамуына тигізген әсері орасан зор [4; 77 б.].

Әл-Фараби Аристотельдің, әл-Киндидің ізін қуып, философия мен ғылымның барлық салалары бойынша үлкен жетістіктерге жетеді. Мәселен, Фараби шығармаларының санын неміс ғылымы Ш. Штейшнейдер 117 еңбек десе, түрік ғалымы А.Атеш 160, ал тәжік ғалымы Б. Ғафуров 200 трактат деп көрсетеді. Фараби философия саласы бойынша грек ойшысы Аристотелдің «Категориялар», «Метафизика», «Герменевтика» мен «Софистикасына» түсініктемелер жазды. Ол еңбектері күні бүгінге дейін де мән-маңызын жоғалтқан жоқ. Сөйтіп, Фараби шығыс пен батыстың ғылымы мен ежелгі мәдениетін таныстыруда үлкен рөл атқарды.

XI ғасырда өмір сүрген Фарабидің ізін қуушы атақты ибн-Сина тек Әбу Насыр түсіндірмелері арқылы ғана Аристотель еңбектерінің ойын ұғып, қуанғанынан қайыршыларға садақа үлестіргені жайлы жазған екен. Анығырақ айтсақ, Аристотель шығармалары сол кездің өзінде-ақ араб тіліне аударылып үлгерген-ді. Араб шығысында Аристотельдің кейбір құнды ойлары бұрмаланып көрсетілді. Бірақ көп еңбектері тәржімаланбағандықтан ұлы грек философының ойын түсіну қиын болды. Сондықтан да көп тілдерді жетік білген ұлы ғалым Аристотель шығармаларына араб тілінде түсіндірме жазуды ұйғарды. Сөйтіп, ол ұлы философтың мұраларын жаңсақ пікірлерден тазартып, өз қалпында дұрыс түсіндіре біліп, өзінің бірінші ұстазға деген ғылым саласындағы үлкен адамгершілік, азаматтық іс-әрекетін таныта білді. Сондықтан да шығыс философтары оны «ал муаллим ас-сани» – екінші ұстаз деп атаған.

Фараби Аристотельдің философиясына түсініктемелер жаза отырып, өз тарапынан да «Ғылымдардың шығуы», «Ғылымдар энциклопедиясы немесе тізбесі», «Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы», «Музыканың үлкен кітабы», «Философияны аңсап үйрену үшін алдын ала не білу қажеттігі жайлы», «Ақылдың мәні туралы», «Әлеуметтік этикалық трактаттар», «Философиялық трактаттар», т.б. сияқты көптеген философиялық еңбектер жазған [4; 78 б.].

Фараби өзінің «Философияны үйрену үшін қажетті шарттар жайлы трактат» еңбегінде Аристотельдің философиясын меңгеруге қажет болатын тоғыз шарт жайлы өз пікірлерін ортаға салып, бұл туралы былай дейді:

Бірінші шарт – философиялық ағымдарды тану жеті нәрседен тұрады:

- Философиялық бағытқа бас болған ұстаздың аты-жөні;
- Оның шыққан қаласы;
- Философияға мекен болған орынның аты;
- Философиялық ағымды тудырған басты себеп;
- Философиялық талдауға түскен мәселелер;
- Философияның алға қойған мақсаты туралы;
- Философияның практикалық мәні, нәтижесі [4; 79 б.].

Екінші шарт – өткендегі ірі философтардың еңбектеріндегі негізгі ойларын, мақсаттарын тану.

Үшінші шарт – философ болу үшін қажетті ғалымдарды тани білу.

Төртінші шарт – философия ғылымын үйретудегі мақсатты түсіну.

Бесінші шарт – философия ғылымына кірісудің төте жолын тану.

Алтыншы шарт – Аристотель еңбектеріндегі қолданылған ғылыми ұғымдарды талдай білу.

Жетінші шарт – Аристотельдің өзінің еңбектерін оқыған адамнан терең жұмбақ сырларды шешуді талап етуінің себебін білу, Аристотель еңбектерінде жұмбақ түрінде айтылған түсініктердің сырын ашу.

Сегізінші шарт – философ адамның міндеті мен тіршілік ережесін және қалпын түсіну.

Тоғызыншы шарт – Аристотель ілімін үйрену үшін нендей нәрселер қажет екенін білу [4; 80 б.].

Жаңа платоншылдық философиясы мен ислам дүниетанымы арасында мәндік қарама-қайшылықтың жоқтығын дәлелдеуге мақсатты бағытталған философтың үлесі өте маңызды. Егер философия Жоғарғы Ақиқатты іздеу болса, яғни Құдайды, егер ислам діні сол Ақиқаттың өзімен жіберілген болмаса және егер Ақиқат жалғыз болса, онда тек ислам мен жаңаплатоншылдық қана бір-бірімен қарсыласпайды, олардың әртүрлі гносеологиялық ұстанымдарына қарамастан философтардың өздері де мәні жағынан бір нәрсені айтатын болады. Осы идеяны дәлелдеуге тырысқан әл-Фараби Аристотель көзқарастарының жүйелігі мен айқындығын айтып, ал Платон философиясының бұлыңғыр және артық символикалық

екендігін көрсеткендерге қарсы шығады. Философтың ойынша, түсініксіздік Аристотельдің кітаптарында да бар. Платонның символикалығын «Құдіретті философтың» жоғары және игілі идеяларын қабылдауға басынан қабілетсіз қарапайым халықтық бұқараға оның философияны түсіндіретін қалауының жоқтығымен түсіндіруге болады.

Әл-Фараби аристотельдік позицияны ұстай отырып, Платон тәрбиелеу мүмкіндігін жоққа шығарған жоқ, бірақ тәрбиелеу үрдісінің өте күрделілігін мойындаған деп санады. Платонның «идеялар әлеміне» және Аристотельдің «әлемге» қарсы сөзінің «Метафизикасындағы» қатаң сынына қатысты әл-Фараби қате тұжырым жасайды, метафизика туралы Платон трактаттарының бірі Аристотельге тиесілі және «Бірінші Ұстаз» өзінің бұрынғы философиясында платондық концепцияға қатысты қазіргі сынынан бас тартып, толығымен оны қабылдады деп санайды [5; 99 б.].

Әл-Фараби Платонның Ақиқатты тану үрдісінде тек парасаттың ғана емес, сезім мүшелерінің де құндылығын мойындағаны жөнінде және Аристотель туылғаннан жанға тән мәннің алғашқы себепшісі туралы «мәңгі білім» идеясына қарсы болмағандығы туралы айтты [5; 100 б.].

Платон мен Аристотель нағыз философқа әкімнің міндеттері жүктелуге тиіс деп санады, бірақ Платонның пікірінше, философ өзгермейтін ақиқаттарды меңзеп, мемлекетті басқаруды жоғары мақсатқа жетуге бөгет жасайтын ауыртпалық деп есептейді, ал әл-Фараби, керісінше, тіршілік істерден бойын аулық салмайды, қайта адамдардың ақиқатқа жету жолына түсінуіне көмектесуге тырысады. Бұл арада әл-Фараби дін мен философияны салыстырады. Оның пікірінше, дін философияға ұқсас, екеуі де жоғары принциптерге, бар заттардың бастамаларына түсінік береді. Бірақ философия дәлелдеуді, дін сенуді керек етеді. Заң шығарушы өте жақса пайымдаудың арқасында адамның мүдделеріне сай келуге тиіс заңдарды дұрыс жүзеге асыра алады [4; 84 б.].

Әл-Кинди мен әл-Фарабидің ілімдерін одан әрі дамытушы, жалғастырушы ибн-Сина болып табылады [5; 101 б.].

Ибн-Сина дүниетанымының қалыптасуына философ әрі жаратылыстану ғылымдарының озық үлгілі бірлігі ретінде араб мұсылман әлемінде танымал болуына әл-Кинди мен әл-Фараби философиясының тікелей ықпал тигізгені белгілі. Еуропалықтарға Авиценна деген атпен белгілі болған ол, Орта азияда Бұқара қаласының

маңында дүниеге келеді. Иран мемлекетіндегі Исфақан қаласында философия және медицина саласы бойынша дәріс алып өз білімін жетілдіреді. Ибн-Сина жан-жақты терең білімді, философ, дәрігер, ақын әрі саяси қайраткер болған.

Ибн-Синаның философиялық шығармасы он сегіз бөлімнен тұратын «Сауығу кітабы» логиканы, физиканы, математиканы және философияны қамтыған. Арабтар әлемінде Ибн-Синаның аты құрметпен аталатын еді. Оны біресе «философия патшасы» деп атаса, біресе «дәрігерлер атасы» деп дәріптеген.

Философияда Фараби бағытын жалғастырағанымен ибн-Сина араб перипатетизмнің негізін қалаушы болды. Оның болмыс туралы ілімі материяны мәңгі жаратылыстан тыс құбылыс ретінде қарастырады. Алайда бұл қағиданы діни көзқарастармен байланыстыруға мәжбүр болған. Мысалы, ол құдайдың бар екендігіне шүбә келтірмейді. Дүние шындықтың мүмкіндігі ғана. Ол уақыттан тысқары құдайдың жағдай туғызуына байланысты шындыққа айналады. Адамның рухын ибн-Сина дененің бейзаттық формасы ретінде қарастырады. Денелердің қайта тірілуі мүмкін емес дейді [4; 86 б.].

Таным теориясында ибн-Сина әл-Фарабидің жолын қуып оны одан әрі дамытуға атсалысады. Дегенмен оның кейбір мистикалық тұжырымдарға бай негізгі тәсілдерінің бірі ретінде ол құдай шапағатын мойындап ұсынады. Жалпы алғанда, ибн-Сина философиясы Аристотельді исламның негізгі қағидаларымен ұштастыра отырып, оларды өзара ынтымақтастырмақ болған ілім. Ол әл-Фарабиден кейінгі философия тарихында өзіндік із қалдырған араб тілді мұсылман философиясының ең ірі өкілдерінің бірі [4; 87 б.].

Ибн-Сина әл-Фараби секілді антика рационалистік философия дәстүрін ислам сенімінің постулаттарымен байланыстырғысы келді, сонымен қатар ол Екінші Ұстаздың жолын соқыр сенімдей қумады, ол онымен келіспейтін жерлерін ашық айтып, Ұстазының кейбір ойларының түсініксіз жерлерін жетілдірді. Оның трактаттары керемет араб тілінен ерекшеленді және оқырманға түсінікті, жеңіл болды.

Ибн-Сина жалпы ұғымдар мәселесін өте қызық түрде шешкен. Оның ілімі бойынша жалпы ұғымдар үш тұрғыда өмір сүреді:

1. Заттарға дейін, ақыл-ойында;
2. Заттың өзінде, себебі ол сол заттың мәні;
3. Заттан кейін адамдардың санасында [4; 86 б.].

Ибн-Синаның философиясы қалам өкілдері тарапынан әрқашан қабылдана бермеді, өйткені ибн-Сина қаншалықты Платон мен Аристотельдің идеяларын ислам сенім постулаттарымен байланыстырғысы келсе де, ол антика дүниесінің ықпалында қалды. Сонымен, өліден қайта тірілу мәселесінде ибн-Сина бұзылмау идеясында қалды, сәйкесінше тәннің емес, рухтың мәңгі өмір сүруі, ал құрандық постулат өліден тәннің тірілуі және оның Жұмақтағы тәндік ләззат алуы мен Тозақтағы тәндік жазалануы идеясына сәйкес. Әлемнің мәңгілік жаратылысы мәселесіне қатысты ибн-Сина құрандық позицияны қолдайды, яғни Әлемнің субстанциясы Аристотель айтқандай мәңгі емес, жаратылған. Сонымен қатар тек ибн-Сина ғана «әрекетшіл парасатты» Жебірейіл періште деп ашық айтты, сөйтіп, неоплатондық философияны исламдауды бір қадам алға жылжытты [5; 112 б.].

Әдебиеттер

- 1 Philip Hitti. History of the arabs. – New World Press:2008. – 771 p.
- 2 Mo Fu. Arab Empire. – Sanqin Press:2000. – 540 p.
- 3 William Moore. The caliphate: its rise, decline and fall. – Qinghai People's Publishing House: 2006 – 481 p.
- 4 Алтаев Ж.А., Ғабитов Т.Х. Ғылым тарихы мен философиясы. – Алматы: Эверо, 2014. – 447 б.
- 5 Алтаев Ж.А., Фролов А. Ислам философиясы. – Эверо, 2014. – 504 б.

References

- 1 Philip Hitti. History of the arabs. – New World Press: 2008. – 771 p.
- 2 Mo Fu. Arab Empire. – Sanqin Press: 2000. – 540 p.
- 3 William Moore. The caliphate: its rise, decline and fall. – Qinghai People's Publishing House: 2006 – 481 p.
- 4 Altaev Zh.A., Ғабитов Т.Х. Ғылым тарихы мен философиясы. – Алматы: Эверо, 2014. – 447 б.
- 5 Altaev Zh.A., Frolov A. Islam filosofiyasy'. – Эверо, 2014. – 504 b.